

УДК 342.7

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

Оксана СОРОКА,

аспірант кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

In the article discusses the theoretical question of the nature and actual problems of effective functioning of institutional mechanisms to ensure implementation of State human rights to Ukraine development, analyzed the nature, form and characteristics of these mechanisms are considered the main ways and means for their activities. Analyzes the activities of national councils and similar institutions as part of the development of institutional and organizational mechanism to ensure implementation of the human right to development, and systemic institutional tools to ensure the right to development, including the key role played by national development strategies.

Key words: human right, mechanism for the implementation of the rights and freedoms, legal guarantees, legal responsibility, enforcement defense mechanism of human rights, national development strategies.

АНОТАЦІЯ

У статті акцентовано увагу на актуальних проблемах утілення права людини на розвиток у юридичні нормативи правової системи України та ефективного функціонування інституційних механізмів України щодо забезпечення здійснення права людини на розвиток; аналізуються сутність, форми й ознаки цих механізмів, розглядаються головні передумови забезпечення права на розвиток, серед яких особлива роль відводиться переходу країни на шлях сталого розвитку.

Ключові слова: права і свободи людини, право на розвиток, сталий розвиток, принципи гуманізму, соціальний прогрес, механізм забезпечення прав людини, інститути забезпечення прав людини, інституційно-організаційний механізм, інституційно-інструментальний механізм.

Постановка проблеми. Права людини становлять комплекс понять, що характеризують людину як соціальну істоту, передбачають можливість людини отримувати певні блага для забезпечення своєї життєдіяльності. Можливостям отримувати певні соціально-економічні блага відповідають права, котрі гарантують людині прикладання власних зусиль для реального отримання таких благ. Саме право людини брати участь у такому економічному, соціальному, культурному й політичному розвитку, за якого можуть бути повністю здійснені всі права людини та основні свободи, являють собою зміст права на розвиток.

Основним гарантом здійснення права людини на розвиток, як і всіх інших прав, створення сприятливих умов для реалізації права на розвиток є держава. Ст. 8 Декларації про право на розвиток установлює, що держави повинні здійснювати на національному рівні всі необхідні заходи щодо здійснення права на розвиток і забезпечити, зокрема, рівність можливостей для всіх у тому, що стосується доступу до основних ресурсів, освіти, охорони здоров'я, харчування, житла, зайнятості і справедливого розподілу доходів. Держава повинна заохочувати участь населення в усіх сферах як важливий процес розвитку і здійснення в повному обсязі всіх прав людини.

Для України в сучасних умовах розвитку демократії і процесів реформування гостро стоїть питання про вибір ефективних моделей утілення в життя норм про права людини, в тому числі забезпечення реалізації права людини на розвиток, що зумовлює важливість і актуальність дослідження механізму реалізації прав і свобод і його складників із позицій організаційного й інструментального підходів.

Актуальність теми. Проблематика та основні тенденції сталого розвитку, фундаментальні теоретико-методологічні засади переходу України до сталого розвитку стали предметом обговорення та опрацьовувалися

багатьма вітчизняними науковцями, такими як Я. Генціаж, З. Герасимчук, Н. Нижник, Г. Сасенко, Б. Данилишин, М. Долішній, В. Кравців, Л. Мельник, В. Шевчук, В. Ландик і багато інших. Однак в Україні право людини на розвиток у тому розумінні, яке надається йому Декларацією про право на розвиток як невід'ємного права людини, не отримало належного нормативно-правового гарантування, бракує й наукових доробок щодо теоретичного обґрунтування права людини на розвиток і створення дієвого конституційно-правового механізму його реалізації.

Метою статті є розкриття особливостей інституційно-організаційного й інституційно-інструментального механізмів забезпечення реалізації права людини на розвиток в Україні, створення соціально-економічних та інших передумов здійснення цього права й підготовка рекомендацій щодо вдосконалення конституційно-правового забезпечення права людини на розвиток в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість вітчизняних фахівців різних галузей розглядають право на розвиток із позиції концепції сталого розвитку як процесу становлення соціально-економічних засад цивілізації нового типу. Однак, виходячи з тексту Декларації про право на розвиток, можна сказати, що всебічний економічний, соціальний, культурний і політичний процес розвитку є об'єктом права людини на розвиток. При цьому, за твердженням професора розвитку і прав людини Гарвардського університету, незалежного експерта з питань права на розвиток Комісії з прав людини ООН Арджуна Сенгупти, право на розвиток варто розуміти у двох аспектах: по-перше, як право на результат розвитку (де результатом є покращене здійснення прав людини, тобто найбільш повне й раціональне здійснення всіх прав і свобод людини за наявної обмеженості ресурсів); по-друге, як право на процес досягнення цього результату (програми, плани

та політика розвитку, що здійснюються зобов'язаними суб'єктами в суворій відповідності до стандартів у галузі прав людини) [23, с. 231–237]. Тобто результати розвитку, а також засоби і способи досягнення цих результатів становлять процес розвитку, який розглядається як такий, на який має право людина. Тому, безперечно, сталий розвиток як процес, спрямований на підвищення добробуту всього населення й усіх осіб, є вкрай важливою передумовою забезпечення реалізації права людини на розвиток.

Права людини в усіх дослідженнях ООН розглядаються як стрижневий елемент концепції сталого розвитку, як основа забезпечення можливостей свободи вибору для людини, котра ототожнюється з безпекою людини, передусім зі свободою від злиднів і нужденності. У багатьох наукових розробках простежується думка про те, що у фокусі сталого розвитку знаходиться людина, її цінності й умови існування, що розвиток економіки та функціонування природних систем є не метою, а засобом забезпечення нормальних умов, гідного рівня життя й розвитку людини.

Незважаючи на чималу кількість наукових доробок у галузі сталого розвитку, підходи до розуміння сутності цього процесу залишаються неузгодженими. Розуміння сталого розвитку має розходження на концептуальному рівні залежно від того, представником якого напрямку чи галузі науки розглядається це питання. За правильним зауваженням професора Т. Кравченко, в Україні «досі не вироблено загальноприйнятого визначення такої складної наукової категорії, як «сталий розвиток», бракує наукових розробок щодо визначення сутності та специфіки регіонального й місцевого сталого розвитку, що свідчить про відсутність методологічного та методичного інструментарію проведення досліджень» [10, с. 4].

Відсутність єдиного підходу й одноставності щодо визначення поняття та сутності «сталого розвитку» є наслідком протилежного чи інакшого сприйняття й бачення світу, різних ідеологій, систем цінностей та інтересів.

Так, вітчизняні автори, представники економічних наук і державного управління пропонують узагальнену концепцію сталого розвитку, що спирається на теорію суспільного розвитку і стосується всіх рівнів державного управління. В її основі лежать загальнолюдські тенденції до локалізації та глобалізації суспільних перетворень, біорозмаїття, природної економіки, глобального потепління й зміни клімату [12, с. 11] тощо. Зокрема, сталий розвиток визначається як «система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення» [4, с. 7]; «певна траєкторія довготермінового збільшення загального блага людства, яка поділяється на такі складові: соціально-економічну та техногенно-екологічну безпеку» [7, с. 16–32]; «економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля» [19, с. 31–40] тощо.

Загалом, за справедливим зауваженням А. Яншиної, трактування категорії концепції сталого розвитку у вітчизняних наукових джерелах є схожими між собою, а їх основний зміст, як правило, зводиться до того, що стратегія сталого розвитку являє собою безперервний процес формування, постійного вдосконалення й реалізації за участю всіх членів суспільства довгострокового плану систематизованих та узгоджених заходів, спрямованих на досягнення економічного зростання без дискримінації екологічних і соціальних інтересів людства [22, с. 173–176].

Отже, як влучно зазначає О. Кузина, «сталий розвиток» – це багатокомпонентний, багатоаспектний і багатовимірний феномен: він має людський, економічний,

екологічний, політичний, соціальний, культурний, духовно-моральний аспекти й не може бути зведений до якоїсь однієї складової, всі аспекти повинні доповнювати один одного й бути взаємозалежними у процесі розвитку [11, с. 10–12].

Існують розбіжності й щодо термінологічних тлумачень поняття «сталий розвиток», пов'язаних, як зазначалося вище, неоднаковим підходом до перекладу англійського «sustainable development». Тому деякими авторами використовуються такі терміни, як «стійкий», «збалансований», «стабільний», «комплексний», «постійний» тощо, причому більшість надають перевагу й уважають більш вдалими перекладом із англійської та більш адекватним за змістом словосполучення «збалансований розвиток». Якщо йти за офіційними документами, то в них уживається поняття «сталий розвиток».

Концепція сталого розвитку є необхідною передумовою забезпечення реалізації права людини на розвиток. Тому спрямованість діяльності держави на розроблення концепції сталого розвитку як процесу модернізації країни свідчить про прийняття країною заходів щодо створення умов фактичного визнання права людини на розвиток.

Проблема сталого розвитку в Україні обговорюється досить тривалий час. Останніми десятиліттями створено значний науковий доробок, який заклав підґрунтя новим орієнтирам розвитку країни на засадах постіндустріальної економіки, розроблення пропозицій утілення в державну політику механізмів подолання системних обмежень гуманізації суспільного розвитку.

До таких доробок належить передусім розроблена фахівцями Національної академії України Концепція переходу України до сталого розвитку. В її основу покладено ідеї та принципи, ухвалені міжнародно-правовими документами, в тому числі Конференцією ООН з навколишнього середовища і сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), дев'ятнадцятою спеціальною сесією Генеральної Асамблеї ООН («Ріо+5», 1997 р.) і Всесвітнім самітом зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі («Ріо+10», 2002 р.). Концепція визначає цілісну систему поглядів на збалансованість гуманістичного, соціального, економічного й екологічного розвитку України, правові основи, принципи, завдання та організаційні заходи переходу країни до сталого розвитку, є базовою для розробки відповідної стратегії, державних, регіональних та інших програм, проектів соціально-економічного розвитку на найближчу й віддалену перспективи [15, с. 14–34].

Зміст основних ідей Концепції сталого розвитку знайшов законодавче закріплення в Указі Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 р., котра була прийнята на виконання плану дій «Україна – ЄС». Стратегія визначає мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети й індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Основним вектором розвитку є забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ і, як наслідок, підвищення стандартів життя. Україна має стати державою із сильною економікою й передовими інноваціями [18, с. 1].

Концепція сталого розвитку, ґрунтуючись на засадах гуманності, справедливості та рівноправності, передбачає забезпечення економічного процвітання, матеріального, екологічного й соціального благополуччя та безпеки людства, збереження навколишнього середовища й раціонального використання природних ресурсів. Задля цього державою й була прийнята національна стратегія сталого розвитку, розширюються інтеграційні процеси та міжнародне співробітництво, активізується всебічна й

конструктивна участь громадян у розвитку та в справедливому розподілі створюваних благ і підвищенні якості життя. Саме залучення громадян до участі в усебічних економічних, соціальних, культурних і політичних процесах, спрямованих на постійне підвищення добробуту всього населення, є гарантуванням реалізації права людини на розвиток.

Однак, за слушним зауваженням деяких науковців, практична реалізація в Україні принципів сталого, збалансованого розвитку перебуває на початковому етапі й здійснюється в досить складних політико-суспільних, соціально-економічних та екологічних умовах [5, с. 355–356]. Майже весь період після Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) Україна була охоплена системною соціально-економічною кризою, а процес розбудови держави й становлення демократичного громадянського суспільства поєднувався з ринковими трансформаціями в усіх галузях і сферах економіки. Як зазначає Г. Марушевський, «незважаючи на особливу гостроту екологічних, економічних і соціальних проблем, світоглядна парадигма збалансованого розвитку не набула достатнього поширення в Україні, а ухвалені на найвищому міжнародному рівні документи не знайшли належного відображення в інституційному розвитку, державній політиці, національних програмах та економічній практиці» [14, с. 14–23]. В. Серета стверджує, що поза увагою держави залишилися такі важливі питання, як створення концептуального забезпечення імплементації й виконання рішень зі сталого розвитку; необхідність напрацювання реально діючих і науково обґрунтованих механізмів реалізації відповідних програмних документів; застосування громадських структур і використання наукових доробок у сфері соціально-економічних та екологічних аспектів сталого розвитку [17, с. 250].

Проблемними залишаються також питання інституційного забезпечення сталого розвитку. Під інституційним забезпеченням стимулювання сталого розвитку як країни загалом, так і окремих регіонів вважається цілеспрямований систематичний вплив державних органів влади, спрямований на забезпечення високих соціальних, економічних та екологічних стандартів існування населення. Цей вплив полягає у використанні нормативно-правової бази й інформаційної бази, а також використовує програмно-технічні комплекси з управління даними [2, с. 66–73]. І хоча в Україні є значні напрацювання в напрямі законодавчої бази щодо сталого розвитку, майже всі вони в більшості своїй містять лише декларативні норми, які не мають практичної реалізації в реальному житті. Тому деякими фахівцями висловлюється думка, що національне законодавство має стати на шлях систематизації через кодифікацію – створення Кодексу зі сталого розвитку, що стало б надзвичайно позитивним зрушенням на користь становлення сталих процесів в Україні [8, с. 173–179]. Крім необхідності ухвалення зазначеного вище Кодексу, конче потрібно, на думку Р. Євдокименко, розробити і прийняти Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища та ресурсно-екологічну стратегію соціально-економічного розвитку держави, де значну увагу потрібно приділити посиленню повноважень Міністерства екології і природних ресурсів щодо охорони навколишнього природного середовища у сфері інтеграції екологічної політики в галузеві, євроінтеграційної адаптації екополітики України, еколого-економічного регулювання, стратегічного планування переходу до сталого розвитку як запоруки його швидкої реалізації [8, с. 173–179].

Негативно впливає на здійснення політики реалізації сталого розвитку відсутність спеціалізованого органу в структурі державного управління. Сьогодні в Україні

немає єдиного інституційного органу, відповідального за вироблення й реалізацію єдиної політики розвитку (сталого, стійкого, збалансованого, стабільного, комплексного). Хоча певні спроби щодо утворення відповідного органу були зроблені. Так, ще в 1997 р. було утворено Національну комісію сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України як консультативно-дорадчий орган із питань визначення національної стратегії сталого розвитку, але через невиконання поставлених перед нею завдань у 2003 р. вона була ліквідована. Натомість у тому самому 2003 р. була створена Національна рада зі сталого розвитку України при Президентові України, однак її діяльність також не була результативною, тому у 2009 р. було створено Національну раду зі сталого розвитку України, яку очолив Прем'єр-міністр України. У березні 2013 р. діяльність Національної ради зі сталого розвитку України також була припинена.

Оцінюючи результати діяльності держави в контексті конституційно-правового закріплення принципів сталого розвитку, Н. Янчук правильно відмічає, що ця робота мала неупорядкований, часом випадковий характер [21, с. 14–15]. Можна погодитися із думкою Т. Кравченко, що «для забезпечення незворотного переходу до сталого розвитку слід забезпечити як скоординованість дій влади на державному, регіональному та місцевому рівнях, так і активну участь наукових, освітніх, виробничих, фінансових, політичних та інших структур громадськості, ... законодавче закріплення його ідей і принципів, а також створення оптимальних механізмів забезпечення сталого розвитку» [10, с. 15]. Для покращення ситуації необхідні реформи у сфері адміністративної й економічної децентралізації, фінансових ринків, системи соціальних послуг та участі громадян у процесі врядування й розвитку [17, с. 250].

Ми погоджуємося й із думкою А. Садовенко, що сталий розвиток можливий лише за умови участі в процесах управління широкого загалу, місцевих громад, неурядових організацій, безпосередньо громадян, що партисипативна демократія є іманентною рисою сталого розвитку, а участь громадян, формування громадянського суспільства, його вплив на різних рівнях управління, передусім на місцевому рівні, можуть забезпечити гласність, прозорість, підзвітність врядування й демократичний характер сталого розвитку [17, с. 338].

Однак сьогодні, як зазначено в Доповіді України, представленої у рамках Універсального періодичного огляду, доводиться констатувати недостатній прогрес у приведенні законодавства України до вимог Конвенції про доступ до інформації й інших актів, що стосуються питань сталого розвитку, у належному правовому механізмі забезпечення участі громадськості в процедурах оцінювання впливу на навколишнє середовище, в дозвільних процедурах, участі громадськості в процесі прийняття рішень і доступі до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища, що не дає змоги належним чином реалізовувати право людини на участь у прийнятті екологічно значимих рішень [6, с. 21]. У цьому випадку мова йде насамперед про Орхуську конвенцію, яка встановлює, що сталий розвиток можна забезпечити тільки шляхом залучення до роботи всіх зацікавлених сторін, пов'язує підзвітність органів управління та охорону навколишнього середовища, зосереджена на взаємодії між громадськістю й державними органами в умовах демократії та закладає основу нового процесу участі громадськості в переговорах і досягненні мети сталого й екологічно раціонального розвитку [9]. Ця Конвенція являє собою не тільки угоду в галузі навколишнього середовища, у ній також розглядаються такі питання, як підзвітність, гласність і здатність органів управління реагувати на вимоги громадськості.

Аналогічно недостатньою є участь громадськості й в

інших економічних, соціальних, культурних і політичних процесів управління, спрямованих на підвищення добробуту всього населення, прийняття важливих для забезпечення життєдіяльності людини рішень, що порушує основні положення права людини на розвиток.

Залишаються проблемними й невіршеними питання правового упорядкування та вироблення юридичної конструкції права людини на розвиток. Як правова категорія право на розвиток розглядається деякими вітчизняними науковцями переважно лише в доктрині міжнародного права. Наприклад, як невід'ємну частину сучасного міжнародного права розглядає право на розвиток М. Гребенюк [3, с. 11–18], як міжнародне право розвитку визначає це право Н. Якубовська [20, с. 317]. І. Братко вважає право на розвиток підгалуззю міжнародного економічного права, що, на його думку, «являє собою систему міжнародно-правових норм і принципів, яка динамічно розвивається в умовах глобалізації та спрямована на регулювання міждержавних економічних відносин між різними за рівнем розвитку країнами у сфері забезпечення сталого розвитку кожної окремої країни та міжнародної спільноти загалом» [1, с. 33–38]. На думку С. Романко, право на розвиток знаходиться на перетині трьох основних галузей міжнародного права: міжнародного економічного права, міжнародного екологічного законодавства й міжнародного соціального права [16, с. 2–47].

Справедливим є зауваження О. Макаренкова, що, незважаючи на велику увагу вчених до проблем розвитку і прав людини, низка теоретико-правових питань гарантування права людини на розвиток у процесах трансформації правової системи відкритого суспільства наразі недостатньо досліджена [13, с. 16–20]. Суспільство, на думку цього автора, може успішно розвиватися тільки тоді, коли воно відповідає принципу відкритості, який, з-поміж іншого, передбачає максимально можливий розвиток потенціалу людини до рівня, що дає їй змогу перманентно самостійно ухвалювати виважені рішення, тому у зв'язку з цим кожній людині треба законодавчо забезпечити можливості для всебічного розвитку – оволодіння всіма необхідними знаннями та їх вільного застосування на своє благо й на користь людства. Розглядаючи гарантії права людини на розвиток як напрям трансформації правової системи відкритого суспільства, О. Макаренко зазначає, що «право на розвиток як теоретичний концепт теорії правового статусу людини й більш широкого поняття «право як суб'єктивна можливість людини» на щось (у цьому випадку бути культурною/соціалізованою людиною) гарантується юридичними та загальносоціальними засобами» [13, с. 16–20].

Невіршеними залишаються питання інституційно-організаційного забезпечення права на розвиток, що досягається за допомогою відповідних організаційних структур, до яких передусім належать органи державної влади та спеціалізовані державні установи у сфері розвитку. Тому вкрай необхідним є створення Національної ради чи комісії з розвитку, відповідальної за координацію діяльності щодо вироблення державної політики і принципів розвитку; надання допомоги уряду в підготовці національної стратегії й комплексних програм реалізації розвитку; розробку пропозицій щодо цілей та індикаторів розвитку з метою вирішення економічних, екологічних і соціальних проблем; створення сприятливих умов для консолідації зусиль і залучення громадянського суспільства до прийняття державних рішень і тим самим забезпечення реалізації права людини на розвиток.

Висновки. Отже, головними проблемами конституційно-правового забезпечення права людини на розвиток в Україні є такі: відсутність нормативно-правового закріплення права людини на розвиток і недостатність наукових досліджень щодо сутності і змісту зазначеного пра-

ва; змішування понять «право людини на розвиток» і «сталий розвиток»; неузгодженість у визначенні поняття «сталый розвиток» і концептуальні розбіжності щодо визначення його змісту; певна безсистемність і неупорядкованість законодавства у сфері розвитку, недостатній прогрес у приведенні законодавства України до вимог міжнародних актів із питань розвитку, зокрема тих, що стосуються питань сталого розвитку; неналежне забезпечення участі громадян в економічних, соціальних, культурних і політичних процесах управління, спрямованих на підвищення добробуту всього населення, та прийняті важливих для забезпечення життєдіяльності людини рішень; відсутність організаційних структур, які дають змогу перевести право на розвиток з політики у сферу практичного застосування.

З огляду на це, пропонуємо:

– адекватне втілення права людини на розвиток у юридичні нормативи, а саме закріплення концептуальної основи права на розвиток у Конституції України з подальшою деталізацією й конкретизацією в поточному галузевому законодавстві з визначенням ефективних механізмів і гарантій його реалізації;

– створення інституційно-організаційного механізму забезпечення права людини на розвиток на чолі зі спеціалізованим органом виконавчої влади, відповідальним за вироблення державної політики розвитку, спрямовану на постійне підвищення добробуту всього населення й усіх окремих осіб, створення національних умов, сприятливих для здійснення в повному обсязі права на розвиток, у тому числі забезпечення рівності можливостей для всіх у тому, що стосується доступу до справедливого розподілу досягнутих у ході розвитку благ, заохочення участі населення в усіх процесах і сферах управління як важливого фактору процесу розвитку;

– удосконалення процесу формування й реалізації за участі всіх членів суспільства концепції та довгострокових планів переходу країни до сталого розвитку як необхідної передумови фактичного визнання й забезпечення реалізації права людини на розвиток, для чого упорядкувати нормативно-правове регулювання складників сталого розвитку, здійснити інституційну модернізацію системи державного управління, активізувати формування громадянських і консультативних інститутів та організацій для забезпечення суспільного діалогу на всіх стадіях розробки адміністративних рішень, пов'язаних із питаннями сталого розвитку.

Список використаної літератури:

1. Братко І.В. Міжнародне право розвитку: питання теорії / І.В. Братко // Інформація і право. – 2012. – № 2 (5). – С. 33–38.
2. Генціаж Я. Інституційні механізми регіонального розвитку України: шлях до майбутнього / Я. Генціаж, М. Гнидюк // Збірник наукових праць УАДУ. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 66–73.
3. Гребенюк М. Визначення основних засад міжнародного права на розвиток в рамках конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) / М. Гребенюк // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2008. – Вип. 47. – С. 11–18.
4. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / [Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко, В.Я. Коваль, О.С. Новоторов, М.М. Паламарчук]. – К. : РВПС України, 1999. – 716 с.
5. Дзяна Г. Роль місцевого самоврядування у забезпеченні сталого розвитку України та її регіонів / Г. Дзяна, Р. Дзяний // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 39. – С. 355–356.
6. Доклад заинтересованных сторон, представленный в рамках Универсального периодического обзора (упо). (Третий цикл – середина) 2015 / под общ. ред.: С. Колышко, О. Марты-

ненко, А. Бущенко ; Украинский Хельсинский союз по правам человека. – К., 2015. – 116 с.

7. Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 10. – С. 16–32.

8. Євдокименко Р.І. Роль державного управління у забезпеченні сталого розвитку України / Р. І. Євдокименко // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. – 2013. – № 1. – С. 173–179.

9. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Орхуская конвенция), г. Орхус, Дания, 25 июня 1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/gu/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml.

10. Кравченко Т.А. Основа сталого розвитку територіальних громад – системний підхід до реалізації національних інтересів України / Т.А. Кравченко // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2014. – № 1. – С. 4.

11. Кузина О.В. Сущность и содержание концепции устойчивого развития: от теории к практике (на примере Швеции) : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / О.В. Кузина ; Поморский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – Архангельск, 2009. – С. 10–12.

12. Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект : [монографія] / [Ю.О. Куц, В.В. Мамонова, О.К. Чаплигін, В.П. Солових, І.О. Поліщук] ; в. о. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків, регіон. ін-т держ. упр. ; за заг. ред. Ю.О. Куц, В.В. Мамонова. – Х. : Магістр, 2008. – 236 с.

13. Макаренко О. Гарантування права людини на розвиток як напрям трансформації правової системи відкритого суспільства / О. Макаренко // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 16–20.

14. Марушевський Г.Б. Інституційні проблеми державного управління збалансованим розвитком в Україні / Г.Б. Марушевський // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 14–23.

15. На меті – сталий розвиток України // Вісник Національної академії наук України. – 2007. – № 2 (13). – С. 14–34.

16. Романко С.М. Принцип сталого розвитку у використанні природних ресурсів / С.М. Романко // Экологическое, земельное и аграрное право. – 2013. – № 1. – С. 42–47.

17. Сталий розвиток суспільства : [навчальний посібник] / [А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко]. – 2-ге вид. – К., 2011. – 392 с. – С. 250.

18. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», затверджена Указом Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

19. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – № 2. – С. 31–40.

20. Якубовская Н.А. Международное право развития: эволюция концепции / Н.А. Якубовская // Научный вестник Международного гуманитарного университета. Серия «Юриспруденция». – 2013. – № 5. – С. 317.

21. Янчук Н.Д. Концепція сталого розвитку: конституційно-правове забезпечення / Н.Д. Янчук // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 2. – С. 14–15.

22. Яншина А.М. Інституційна складова імплементації концепції сталого розвитку у країнах північної Європи / А.М. Яншина // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 118. – Ч. I. – С. 173–176.

23. Sengupta Arjun K. Reflections on the Right to Development. Centre for Development & Human Rights, New Delhi, 2005. – P. 231–237.